

Avrupa'da Göç ve Mülteci Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme

Betül EKŞİ*

Ocak 2013'te Avrupa Birliği ülkelerinde nüfusun %7'sine tekabül eden 34 milyon civarında bu ülkeler dışında doğmuş göçmen bulunmaktaydı. Bu rakam özellikle Kuzey Afrika ve Orta Doğu'daki siyasi krizlerin ardından Suriye'deki iç savaşın da alevlenmesiyle hızla arttı. Temmuz 2015'te yayınlanan Avrupa Komisyonu basın bildirisine göre, göç ve mülteci meselesi işsizlik ve ekonomiyle ilgili kaygıların da önüne geçerek Avrupalı vatandaşları endişelendiren konular arasında ilk sıraya yerleşti (Avrupa Komisyonu Basın Bildirisi, 2015). Bu yazı küresel bir mesele olan ve Avrupa'yı da pek çok açıardan sınayan göç konusunun Avrupadaki bazı araştırma merkezlerinde hangi açılardan ele alındığı ve genellikle "kriz" olarak tanımlanan ekonomik, toplumsal ve siyasi birçok sebep ve sonuçları olan bu konudaki bilgi üretimine dair bir incelemeyi içerir.

Bu yazıda, Avrupada üçü de farklı ülkelerde yer alan dört araştırma merkezinin; kurumsal yapıları, finans kaynakları, araştırma kadroları ve nitelikleri, yapılan çalışmaların odaları ve ürettikleri bilgiler üzerinden yapılan bir değerlendirme yer alacaktır.

Kurumsal Yapı

Avrupada göçmenleri konu edinen akademik kurumsal yapılar genellikle üniversitelerin bünyesindeki araştırma merkezleri ya da enstitüler olarak faaliyet göstermektedir. Bu yazıda ele alınan Berlin Entegrasyon ve Göç Araştırmaları Enstitüsü¹(Berlin Institute for Integration and Migration Research -BIM) Humboldt Üniversitesi'nde, İtalyadaki Göç Politikaları Merkezi² (Migration Policy Center -MPC) Avrupa Üniversitesi Enstitüsü'nde, (European University Institute), Mülteci Araştırmaları Merkezi³ (Refugee Studies Center- RSC) ve Uluslararası Göç Enstitüsü⁴ (International Migration Institute- IMI) ise Oxford Üniversitesi bünyesinde yer almaktadır.

* Arş. Gör. Dr., Marmara Üniversitesi, İletişim Fakültesi, betulbalkan@gmail.com

1 Detaylı bilgi için bk. <http://www.bim.hu-berlin.de>

2 Detaylı bilgi için bk. <http://www.migrationpolicycentre.eu>

3 Detaylı bilgi için bk. <http://www.rsc.ox.ac.uk>

4 Detaylı bilgi için bk. <http://www.imi.ox.ac.uk>

Federal İş Bulma Ajansı, Alman Futbol Derneği ve Hertie Vakfı'nın Alman federal hükümetine bağlı Göç, Mülteciler ve Entegrasyon Komiserliği ile 2011'de yaptığı mutabakat sonucu göç ve mülteciler konusunu geniş bir perspektifle ele alacak bir araştırma merkezinin kurulmasına karar verilmiş, böylece Berlin Entegrasyon ve Göç Araştırmaları Merkezi (BIM) 2014 yılında çalışmalarına başlamıştır. Ana finans kaynaklarından biri Avrupa Birliği olan Göç Politikaları Merkezi (MPC) ise Ocak 2012'de kurulmuştur. Mülteci ve göç araştırmaları yapan merkezler arasında en köklü geçmişe sahip olan Mülteci Araştırmaları Merkezi (RSC) ise Cezayir'de gerçekleştirdiği saha araştırmaları sonucunda insanî yardım yapan kurumlar üzerine yapılan çalışmaların eksikliğini tespit eden Dr. Barbara Harrell-Bond tarafından 1980'de o zamanki adıyla Mülteci Çalışmaları Programı olarak Oxford'ta kurulmuştur. RSC ile aynı çatı altında yer alan Uluslararası Göç Enstitüsü (IMI) ise 2006 yılında kurulmuş olup RSC'den farklı olarak göçle ilgili bölgesel ve global çapta veri tabanları oluşturmaya öncelik vermiştir.

Yürütülen Programlar ve Faaliyetler

Genel olarak bu merkezlerde ne tür birimler ve programlar olduğuna bakacak olursak, merkezlerin belkemiğini söz konusu merkezin odak noktasına ve seçtiği temalara göre çeşitlilik arz eden araştırma projelerinin oluşturduğunu görürüz. Yürütülen araştırma projelerinin yanı sıra neredeyse bütün merkezler üretilen bilgiyi politika yapıcılar, siyasetçiler, diğer araştırmacılar ve toplumla paylaşmak amacıyla konferanslar, seminerler ve çalıştaylar düzenlemektedir. Yapılan araştırmalar çeşitli kitaplar ve farklı akademik dergilerde yayınlanan makaleler yoluyla da paylaşımına sunulmaktadır. Üretilen bilgiyi akademi, siyaset ve medya alanında dolaşıma sokmanın bir başka yolu da çalışılan temel konularda yıllık raporlar hazırlamak olmuştur.⁵

Bunun yanı sıra örneğin RSC bünyesinde zorunlu göç ve mülteciler meselesiyle alakalı akademik dergiler çıkarılmaktadır. "Journal of Refugee Studies" (Mülteci Çalışmaları Dergisi)⁶, "Forced Migration Review" (Zorunlu Göç İncelemeleri)⁷ ve "Oxford Monitor of Forced Migration" (Oxford Zorunlu Göç Monitörü)⁸ RSC bünyesinde çıkarılan dergilerdir. Bunlardan İngilizce, İspanyolca, Fransızca ve Arapça dillerinde yayın yapan "Forced Migration Review" in en çok ilgi gören yayın olduğu belirtilmiştir (Refugee Studies Centre, 2016a). Ayrıca incelemeye konu olan merkezlerin tümünde lisansüstü öğrencilerine yönelik zorunlu göçü pek çok farklı açılardan ele alan yaz okulları düzenlenmektedir. Uluslararası Göç Enstitüsü-IMI (Oxford) bünyesinde ise hem yüksek lisans hem de doktora programlarıyla göç alanında uzman ve akademisyen yetiştirilmesine katkı sağlanmaktadır (International Migration Institute, 2016a). Dokuz ay süren Göç Çalışmaları yüksek lisans programının yanı sıra, Uluslararası Gelişme (International Development) çok disiplinli doktora programı yoluyla yeni nesil göç uzmanlarının yetiştirilmesine katkı sağlanmaktadır.

5 Bu raporların bazılarını elektronik olarak erişilebilir: <https://www.rsc.ox.ac.uk/about/annual-reports>, <http://www.migrationpolicycentre.eu/publications/studies-research-reports/>, <https://www.imi.ox.ac.uk/publications/thinking-migration-10-years-of-the-international-migration-institute>

6 Detaylı bilgi için bk. <http://jrs.oxfordjournals.org/>

7 Detaylı bilgi için bk. <http://www.fmreview.org/>

8 Detaylı bilgi için bk. <http://oxmofm.com/>

Finans Kaynakları

Bu merkezlerin finans kaynakları arasında çeşitli araştırma bursları, kâr amacı gütmeyen kuruluşlar, vakıflar, devlet kurumları, ulusal ve uluslararası kuruluşlar yer almaktadır (Refugee Studies Centre, 2016b). Araştırma merkezleri arasında zorunlu göç ve mülteci araştırmaları alanında öncü konumda olan Oxford Üniversitesi bünyesindeki Mülteci Araştırmaları Merkezi (RSC) yapılan araştırmaların yanı sıra aldığı finansal destek konusunda da dikkat çekmektedir. RSC bireysel mali destekçilerinin yanı sıra 40'tan fazla kurum tarafından desteklenmektedir. Dünya Bankası, Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (BMMYK), Avrupa Birliği, BM Çocuklara Yardım Fonu (UNICEF), Amerikan Nüfus, Mülteciler ve Göç Bürosu, Norveç Dışişleri Bakanlığı ve Stanford Üniversitesi gibi kurum ve kuruluşlar RSC'ye destek sağlayan kuruluşlardan bazılarıdır.

RSC'den farklı olarak Uluslararası Göç Enstitüsü proje başvuruları sonucu alınmış araştırma bursları ve hibelerle finanse edilirken, Göç Politikaları Merkezi de ana finansal kaynağını Avrupa Birliği olarak açıklamıştır. Berlin Entegrasyon ve Göç Enstitüsü ise Hertie Stiftung ve Alman Futbol Derneği gibi kâr amacı gütmeyen kuruluşların yanı sıra federal devlet fonları ile de desteklenmektedir (Berlin Institute for Integration and Migration Research, 2016).

Buradan da anlaşılacağı gibi küresel bir boyut kazanan mülteci ve göç araştırmaları ulusal ve uluslararası birçok devlet, sivil kuruluş ve örgüt tarafından desteklenmektedir.

Akademik Kadro ve Nitelikler

Göç ve mülteciler üzerine çalışan araştırma merkezlerinin araştırmacı kadrolarına baktığımızda, her araştırma merkezinin bir direktör tarafından yönetilmekle beraber, merkez bünyesinde yürütülen her bir projenin alanında uzman akademik kadrolar tarafından yönetildiğini görmekteyiz. Araştırma merkezinin büyüklüğüne ve çalışılan konuların kapsamı ve çeşitliliğine göre akademik kadro da çeşitlilik arz etmektedir. Örneğin, entegrasyon konusunu merkeze alan Berlin Enstitüsü Entegrasyon ve Göç Araştırmaları Merkezi'nin akademik kadrosunun çoğunluğu, bu merkezde ve bağlı bulunduğu üniversite bünyesindeki akademisyenlerden oluşurken, MPC ve RSC gibi merkezler, uluslararası akademik işbirliklerine daha fazla açıktırlar. Mülteci Araştırmaları Merkezi (RSC) çalışanları merkeze bağlı yaklaşık 25 araştırmacının yanı sıra farklı üniversite ve kurumlarla ilişkisi bulunan akademisyen ve uzmanları da kapsamaktadır.

Bu merkezlerin çoğu göç konusunun yapısı itibarıyla bu konunun üç önemli ayağını göç alan ülkeler, göç veren ülkeler ve göçmenler olarak tanımlarlar. Bu bakış açısı doğrultusunda göç ve mültecilerle ilgili konularda yapılan nicel ve nitel çalışmalar göç alan ülkelerin yanı sıra göç veren ülkelere de veri toplanarak gerçekleştirilmektedir. Bu da uluslararası akademik işbirliklerini zorunlu kılmaktadır. Örneğin, MPC bünyesinde merkeze bağlı 25 araştırmacı bulunurken, 100'den fazla ülkede 250'den fazla yerel araştırmacıyla çalışılmaktadır. Oxford Üniversitesi bünyesinde yer alan RSC'de ise merkeze bağlı tam zamanlı araştırmacıların yanı sıra Norveç Mülteci Konseyi Genel Sekreteri, Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği

(BMMYK) mensupları, Avrupa Konseyi'nden uzmanlar ya da başka Avrupa ülkelerinde yer alan üniversitelerin bu alanlarda uzman akademisyenleri de onur üyesi, danışman ya da araştırmacı sıfatıyla bu merkeze katkı sunmaktadır.

Uluslararası akademik işbirlikleri vesilesiyle elde edilen büyük çaplı veriler, bu merkezlerden bazıları tarafından internet sitesi üzerinden ücretsiz olarak kullanıma açılmaktadır. Bu durum teoride göç ve mülteci çalışmaları alanında toplanan işlenmemiş veriyi uluslararası kullanıma açsa da pratikte verinin bilgiye dönüştürülmesi ve paylaşımı bu merkezler tarafından yapılmaktadır.

Bu merkezlerin akademik kadrolarının uluslararası olma özelliğinin yanı sıra göze çarpan bir başka özellikleri de disiplinlerarası ve çok disiplinli akademisyen ve uzmanlarla çalışmalarınıdır. Göç ve mülteci konusunda yapılan çalışmalar sosyoloji, antropoloji, hukuk, ekonomi, iş göçü, siyaset bilimi, sosyal politikalar, uluslararası ilişkiler, uluslararası insan hakları ve mülteci yasası ve halk sağlığı gibi alanlarda uzman ve akademisyenler tarafından gerçekleştirilmektedir. Bölgesel ve küresel sebep ve sonuçları olan zorunlu göç ve mülteciler konusunda farklı disiplinlerden gelen akademisyenlerin gerçekleştireceği disiplinlerarası araştırmalar yapılması desteklenmektedir.

Çalışmaların Odağı

İlk olarak Avrupa'daki merkezlerin göç ve mülteci meselesini çok farklı açılardan ve farklı temalarla ele aldığını söylemek mümkündür. Bu yazıda bahsi geçen dört merkez arasında göç konusu daha geleneksel olarak tanımlayabileceğimiz “entegrasyon” ve “güvenlik” perspektifleri ile “mülteci ve göçmen odaklı” ve “insan hakları odaklı” perspektifler olarak özetleyebileceğimiz farklı bakış açılarıyla ele alınmış ve bu farklı bakış açıları da merkezlerde yapılan çalışmalarda öne çıkan temaların şekillenmesinde belirleyici rol oynamıştır.

Humboldt Üniversitesi'nde yer alan Berlin Enstitüsü Entegrasyon ve Göç Araştırmaları (BIM) merkezi adından da anlaşılacağı üzere Avrupa'ya özellikle Türkiye ve diğer Müslüman toplumlardan gelen göçmenlerin entegrasyonu ve göç süreçlerini incelemektedir. Göçmenlere uygulanan dil testleri, entegrasyon ve göçmenlerin kimlik oluşum süreçleri, göçmenlerin zihin sağlığı, Türk ve Alman ailelerde yetişen çocukların okul performanslarının karşılaştırılması ve toplumsal çatışma ve farklılıklar bazı araştırma konularıdır.⁹

Göç Politikaları Merkezi (MPC) ise kurama dayalı ampirik çalışmaların sonuçları üzerinden sosyal politikalar oluşturulması, AB ülkelerindeki mevcut göç politikalarının geliştirilmesi ve bu politikaların ekonomi ve toplum üzerindeki etkilerini değerlendirmeyi hedeflemektedir. Bu merkezde yürütülen temel çalışma konuları göçmenlerin iş piyasasına entegrasyonu, nitelikli göçmenler ve yaşlanan Avrupa nüfusuna ve ekonomisine katkıları, Suriyeli göçmenlerin Avrupa'ya akını, göç dalgaları yönetimi ve göç rejimini yönetme, Müslüman göçmenler, mülteci

---

9 Araştırma konularına ilişkin çalışmalara elektronik ortamda erişmek mümkün: <http://www.bim.hu-berlin.de/en/publications/2015/why-bother-with-testing-the-validity-of-immigrants-self-assessment-of-language-proficiency/> <http://www.bim.hu-berlin.de/en/publications/2014/wer-ist-tatsaechlich-benachteiligt-die-wirkung-traditioneller-geschlechterrollen-auf-schulische-leistungen-und-elterliche-aspirationen-in-deutschen-und-tuerkischen-familien/>

kotaları ve sınır güvenliğini içerir (European University Institute, 2016; De Bel-Air, 2015).

MPC direktörü Philippe Fargues göçü hem bir “umut” hem de bir “endişe” kaynağı olarak tanımlamakta, ilerleme, refah, toplumsal uyum, güvenlik ve haklar açısından bakıldığında güvenli, demokratik ve zengin bir dünya için sağlam bir göç rejiminin gerekliliğine vurgu yapmaktadır (Migration Policy Center, 2016). MPC’de öne çıkan temalara ve hâkim söyleme baktığımızda görece geleneksel olarak nitelendirebileceğimiz güvenlik söylemine ek olarak fırsat ve göç rejimi yönetimi söylemlerinin eklendiğini söyleyebiliriz.

Oxford Üniversitesi’nde 2006’dan beri varlığını sürdüren Uluslararası Göç Enstitüsü (IMI) ise uluslararası göçü çözülmesi gereken bir problem yerine küresel değişim süreçlerinin bir parçası olarak tartışır. Diğer bir deyişle zorunlu göçün daha büyük çaplı süreçler üzerine etkisi ve bu süreçlerden nasıl etkilendiğini çalışmaların odağına koyduğu söylenebilir.

Tıp doktorlarının uluslararası göçünden güvenlik çağında göç ve göçmenlerin kontrolü, kahve endüstrisi ve Brezilyalı göçmenler, Afrikalı göçmenler, ulusötesi politikalar ve Avrupadaki göçmenlerin siyasi entegrasyonu, küresel ekonomik kriz zamanında göç gibi geniş bir yelpazede göç konusunu ele alan IMI, uluslararası göç alanında küresel bir otorite olma iddiasını taşımaktadır. Uluslararası göçün tarihsel evrimini gösteren 1800’ler ile 2011 arası 161 ülke arasında gerçekleşen göç dalgalarını gösteren veri tabanı ve 45 ülkede yapılan 6.500 politika değişikliklerini içeren veri tabanlarıyla göç konusundaki iddiasını desteklemektedir (International Migration Institute (2016b).

Son olarak, yine Oxford Üniversitesi çatısı altında bulunan Mülteci Araştırmaları Merkezi (RSC) çalışmalarının amacını dünyanın en savunmasız insanların yaşam şartlarını iyileştirmek için zorunlu göçün sebep ve sonuçlarını anlamak ve araştırmak olarak tanımlar. 1982 yılında göç alanındaki akademik çalışmaların azlığını fark eden Oxford profesörü Barbara Harrell-Bond tarafından insani yardım derneklerinin performanslarını geliştirme amacıyla kurulmuştur.

Devletlerin stratejik çıkarlarıyla mültecilerin insan haklarını nasıl dengede tutarak çalıştığını ölçmek için Birleşmiş Milletler Yüksek Komiserliği (BMMYK) uygulamalarını ve programlarını takip etme ve geliştirme, mültecilere yapılacak yardımda teknolojinin rolü, Suriyeli mültecilerin korunma ihtiyaçları ve çocukların eğitim ihtiyaçlarının tespiti ve geliştirilmesi, AB ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) hukukunda göçmen ve mültecilerin insan hakları, hakim göçmen ve mülteci rejimine eleştirel yaklaşımlar çalışılan temel konular arasındadır (Refugee Studies Centre, 2016c, 2016d, 2016e). Bunun yanı sıra liberal devlet ve sınır dışı etme koşulları, mültecilerin kriminalize edilmesi ve vatandaşlık hakları, Filistinli çocuklar, Avrupada yükselen mülteci temsilleri ve 2015 mülteci krizine yönelik çalışmalar da RSC’yi göç ve mülteciler alanındaki öncü araştırma merkezleri arasına sokmuştur.

Ayrıca Türkiye’de çok gündem olmasa da BM gibi uluslararası kuruluşların önemseydiği iklim değişikliği-göç ilişkisi de RSC tarafından uzun süredir çalışılmaktadır (Refugee Studies Centre, 2016f). Deniz seviyesinin yükselmesi, mega kuraklık ve sel felaketleri nedeniyle de kitlesel göçlerin artabileceği hesaplanmakta ve bu konuda da çalışmalar yapılmaktadır.

Sonsöz

Avrupa'da son yıllarda sayıları giderek artan göç ve mülteci araştırmaları merkezlerine baktığımızda uluslararası toplumun bir parçası olduğu göç sorunuyla Avrupa'nın daha detaylı ve kapsamlı çözümler üretmek amacıyla konuyu önemseydiği söylenebilir. Bunda Kuzey Afrika ve Orta Doğu'daki mevcut siyasi krizlere Suriye'deki iç savaş nedeniyle mülteci krizinin derinleşmesi etkili olmuştur. Burada incelenen araştırma merkezlerine baktığımızda Berlin Entegrasyon ve Göç Enstitüsü (BIM) gibi bazı merkezlerde açık yara haline gelmiş zorunlu kitlesel göç konularından ziyade, entegrasyon perspektifinden mevcut göçmenlerle ilgili çalışmalar yapılmaya devam ederken, Göç Politikaları Merkezi'nin (MPC) göç-güvenlik ilişkisine vurgu yapan bir paradigmayı devam ettirmekle beraber göç ve mülteci konusunu "fırsat" ve "kriz" bağlamında tartışıp politika önerileri ürettiğini söyleyebiliriz. Uluslararası Göç Enstitüsü (IMI) ve Mülteci Araştırmaları Merkezi (RSC) gibi merkezler ise adeta uluslararası toplumun insan haklarının beşiği olma iddiasındaki Avrupa'dan beklentilerine uygun olarak göçmen ve mültecilerin insan hakları odaklı bilgi üretimine katkı sağlamayı hedeflemekte, yaşanan süreçlerde devlet politikaları, siyasi felsefeler ve uluslararası kuruluşların görev ve yükümlülüklerini eleştirel bir bakış açısıyla ele alıp, göçmen ve mültecilere karşı mevcut görev ve duruşları çalışmaktadır.

Küresel bir mesele olan ve Avrupa'yı pek çok açılarından sınıyan zorunlu göç ve mülteciler meselesi karşısında uluslararası bir stratejiye ihtiyaç olduğu oldukça açık. İncelemeye konu olan merkezlerde yapılan kapsamlı çalışmalara baktığımızda bu merkezlerde üretilen bilginin bir taraftan göç ve mülteci konularında Avrupa'daki politikalara yön vererek mülteci rejiminin şekillenmesine katkı sağladıkları diğer taraftan şekillenmekte olan mülteci rejiminin bir parçası oldukları görülmektedir. Öte yandan bu merkezler göç veren ülkeleri de içeren kapsamlı verileri işleyerek göç ve mülteci alanında üretilen bilgiye de yön vermektedirler. Kısmen küresel ve disiplinlerarası bir çerçeve kazanan göç ve mülteci çalışmalarında insan hakları perspektifinin daha da ağırlık kazanmasıyla daha eleştirel bir boyuta ulaşması bu alandaki tartışmaların ve yapılacak politikaların göçten etkilenen toplumların yararına evrilmesinde önemli rol oynayacaktır.

Kaynakça

- Avrupa Komisyonu Basın Bildirisi (2015, 31 Temmuz). 25.04.2016 tarihinde http://europa.eu/rapid/press-release_IP-15-5451_en.htm adresinden edinilmiştir.
- Berlin Institute for Integration and Migration Research. (BİM) (2016). *Perspectives of the BIM*. 29.04.2016 tarihinde <http://www.bim.hu-berlin.de/en/about/> adresinden edinilmiştir.
- De Bel-Air, F. (2015). *A note on Syrian refugees in the Gulf: Attempting to assess data and policies*. Explanatory Note by Gulf Labour Markets and Migration, No. 11/2015. 29.04.2016 tarihinde http://gulfmigration.eu/media/pubs/exno/GLMM_EN_2015_11.pdf adresinden edinilmiştir.
- European University Institute. (2016). *Migration from North Africa and the Middle East: Skilled migrants, development and globalization*. 29.04.2016 tarihinde <http://cadmus.eui.eu/handle/1814/36558> adresinden edinilmiştir.
- International Migration Institute. (2016a). *Study*. 29.04.2016 tarihinde <https://www.imi.ox.ac.uk/study> adresinden edinilmiştir.
- International Migration Institute (2016b). *Data*. 29.04.2016 tarihinde <https://www.imi.ox.ac.uk/data> adresinden edinilmiştir.
- Migration Policy Center (2016). *About*. 29.04.2016 tarihinde <http://www.migrationpolicycentre.eu/about/> adresinden edinilmiştir.
- Refugee Studies Centre (2016a). *Publications*. 29.04.2016 tarihinde <https://www.rsc.ox.ac.uk/about/publications> adresinden edinilmiştir.
- Refugee Studies Centre (2016b). *Institutional donors*. 29.04.2016 tarihinde <https://www.rsc.ox.ac.uk/about/donors> adresinden edinilmiştir.
- Refugee Studies Centre (2016c). *UNHCR and international cooperation*. 29.04.2016 tarihinde <https://www.rsc.ox.ac.uk/research/unhcr-international-cooperation> adresinden edinilmiştir.
- Refugee Studies Centre (2016d). *The Syrian humanitarian disaster*. 29.04.2016 tarihinde <https://www.rsc.ox.ac.uk/research/refugees-from-syria> adresinden edinilmiştir.
- Refugee Studies Centre (2016e). *The liberal state and the expulsion of members: Banishment, Denationalisation and deportation*. 29.04.2016 tarihinde <https://www.rsc.ox.ac.uk/research/liberal-state-expulsion> adresinden edinilmiştir.
- Refugee Studies Centre (2016f). *Mobile peoples and conservation*. 29.04.2016 tarihinde <https://www.rsc.ox.ac.uk/research/mobile-peoples-conservation> adresinden edinilmiştir.

